

In zijn proefschrift bindt Erik Swart de strijd aan met dit vastgeroeste beeld. Voorerst toont hij aan dat het uitbreken van de Opstand helemaal niet voor een breuk zorgde als het op oorlogsvoeren aankwam. De leiders van de opstandelingen hadden dezelfde leerschool doorlopen als hun tegenstanders in het Habsburgse kamp. Meer dan eens hadden ze voordien schouder aan schouder gevochten. Hun aanpak was dan ook in wezen dezelfde. Beide kampen hadden vooral af te rekenen met de gebrekkige discipline van de gewone soldaten. Algemeen werd aangenomen dat het krijgsvolk steeds onhandelbaarder werd. Het valt moeilijk uit te maken in welke mate het hier om perceptie ging en in welke mate de aantoonbare verpaupering van de gewone soldaat meer en meer zijn tol eiste. In elk geval was het Oranje duidelijk dat een leger dat zich om de haverklap aan wandaden tegenover de burgerbevolking bezondigde, nooit het soort brede steun zou kunnen krijgen dat nodig was om de Opstand te winnen. Vandaar dat hij grote zorg besteedde aan het disciplineren en professionaliseren van het Staatse leger. Zijn bijdrage tot het succes van de Staatsen lag daarom niet zozeer bij het tactische commando, maar bij de strategische organisatie van het leger.

Concreet moest een nauwgezette monsterring de sterk verspreide fraude uitroeien. In de militaire rechtspraak kwamen er beroepsjuristen in de plaats van de traditionele vormen van onderlinge berechting. De prins was ook geheel bij de tijd in zijn streven om de vuurkracht van zijn troepen systematisch te verhogen. Het meest heikele punt bleef de last die het leger op de burgerbevolking legde. Ook hier was het duidelijk dat Oranje alles in het werk stelde om de (stedelijke) bevolking zoveel mogelijk te ontzien. Vandaar dat inkwartieringen, ziekenzorg en contributies in toenemende mate ambtelijk werden afgehandeld. Het blijft echter wel de vraag of men evenveel zorg nam om het platteland te ontzien. Oranjes hervormingen bouwden in belangrijke mate voort op Habsburgs-Bourgondische praktijken en waren eveneens schatplichtig aan de ervaringen die Hugenootse strijdkrachten opdeden tijdens de Franse Godsdienstoorlogen.

Een en ander wordt stelselmatig gekaderd in de grote vragen van de *new military history*. Niet het krijgsverloop of de interne geschiedenis van de krijgsmacht is van belang, wel de manier waarop een leger met de bredere maatschappij interageert. Daarmee mengt de auteur zich ook in het debat over de zogenaamde militaire revolutie. In navolging van Jeremy Black gaat Swart ervan uit dat men het revolutionaire aspect van de oorlogsvoering in de zestiende eeuw beter niet overschat. En met Black kent hij aan geleidelijke culturele processen een groter gewicht toe dan aan een of andere technologische innovatie. Kortom, dit proefschrift verrijkt de historiografie over het onderwerp in belangrijke mate. Dankzij Parker weten we hoe de Spaanse Monarchie de opstandige Nederlanden te lijf ging. Nu begrijpen we beter waarom het ze niet gelukt is om de Opstand in de kiem te smoren.

Luc Duerloo
Universiteit Antwerpen

Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer (eds.), *Paths of integration: Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 343 pp. ISBN 9789053568835

De vraag of de integratieperspectieven van de voornamelijk Latijns-Amerikaanse, Aziatische en Afrikaanse nieuwkomers uit de laatste decennia al dan niet overeenkomen met die van de Zuid- en Oost-Europese migratiegolf uit de periode 1880-1914, zorgt

reeds geruime tijd voor een intense discussie in de Verenigde Staten. Niet alleen historici, maar ook sociale wetenschappers en opiniemakers roeren er de pen in het debat. Waar sommigen menen dat culturele of economische verschillen de integratieperspectieven van recente nieuwkomers veel meer beperken dan eertijds het geval was, betogen anderen dat hedendaagse integratietrajecten na verloop van tijd hun laat-negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse tegenhangers zullen evenaren.

Het Amerikaanse debat over het verschil in integratietrajecten van 'oude' en 'nieuwe' migranten heeft tot nog toe weinig weerklank gehad aan deze zijde van de Atlantische Oceaan. Volgens de samenstellers van deze bundel is dat voornamelijk te wijten aan het feit dat Europa haar migratieverleden lang ontkend heeft, waarbij immigratie beschouwd werd als een recent fenomeen van na de Tweede Wereldoorlog. Ten onrechte, menen zij. Niet alleen toont een groeiende stroom studies aan dat de meeste Europese landen sinds de vroegmoderne periode belangrijke immigratiegolven kenden, de redacteurs betogen bovendien dat een comparatiefhistorisch perspectief wezenlijke inzichten kan opleveren in de mogelijkheden en beperkingen van migratie- en integratieprocessen in verleden en toekomst. Daarmee is dan ook meteen de opzet van deze bundel duidelijk: het samenbrengen van een reeks studies die het hoe en waarom van verschillen in Europese integratietrajecten tracht te onderzoeken in een ruim tijds kader, teneinde een beter inzicht te krijgen in de factoren die integratie bevorderen dan wel afremmen. Een achterliggende vraag hierbij is in hoeverre de Europese ervaringen in dit domein verschillen van die in de Verenigde Staten en wat de implicaties daarvan zijn voor de reikwijdte van het Amerikaans georiënteerde debat. Als dusdanig vormt deze bundel qua thematiek en opzet een veelzijdige pendant van Leo Lucassens comparatieve essay *The immigrant threat* (Urbana en Chicago 2005), waarin hij de langetermijn integratiekansen van recente Europese migranten inschat aan de hand van een kritische doorlichting van de integratietrajecten van 'problematiese' nieuwkomers uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

De bundel groepeerde studies van zowel historici als sociologen, antropologen en politicologen en weerspiegelt daarmee het streven naar interdisciplinariteit in migratie-onderzoek dat de redacteurs in hun inleiding bepleiten. De dertien bijdragen werden ingedeeld in drie onderdelen. Het eerste deel *Then and now* groepeerde de 'convergent-comparatieve' studies, die de integratietrajecten van bepaalde migrantengroepen in eenzelfde gebied maar in een andere periode onder de loep nemen. De bijdrage van Leo Lucassen focust op de gelijkenissen en verschillen van Poolse en Turkse immigranten in het Ruhrgebied (respectievelijk in de decennia voor de Eerste en na Tweede Wereldoorlog), terwijl Marie-Claude Blanc-Chaléard de balans opmaakt van de receptie van Italiaanse immigranten in Frankrijk uit de periode 1880-1950 en die van Algerijnse immigranten na de Tweede Wereldoorlog. Laure Teulières analyseert de positie van Italiaanse rurale nieuwkomers in Zuidwest Frankrijk van de jaren 1920 tot de jaren 1960. De bijdragen van Karen Schönwalder, Jochen Oltmer en Barbara Dietz, ten slotte, besteden bijzondere aandacht aan de rol van de staat in processen van immigratie en integratie in het Duitsland van de voorbije honderdtwintig jaar, met in de twee laatste bijdragen een bijzondere aandacht voor het immigratiebeleid ten aanzien van 'buitenlandse Duitsers' – de zogenaamde *Aussiedler* – in verschillende periodes.

Een tweede deel *Here and there* bundelt de 'divergent-comparatieve' studies, die zich buigen over de integratietrajecten van bepaalde migrantengroepen in verschillende ruimtelijke en/of chronologische contexten, zoals de Polen in Berlijn en het Ruhrgebied tussen 1860 en 1920 (Dorota Praszalowicz), de Indische Sindhi in Malta sinds de jaren 1880 en in Londen na 1945 (Mark-Anthony Falzon), en de naoorlogse

Afro-Caraïbische migratie naar Frankrijk en Groot-Brittannië (Laurence Brown). Het derde deel *Institutions and integration*, ten slotte, brengt studies samen die de rol van instituties zoals migrantenorganisaties, inburgeringsbewegingen of vakbonden in integratietrajecten onder de loep nemen. Zo vergelijkt Barbara Schmitter-Heissler de evoluties in de houding van vakbonden ten aanzien van nieuwkomers in verscheidene Europese landen met die van hun Amerikaanse tegenhangers. Marlou Schrover analyseert op haar beurt de rol en ontwikkeling van Duitse migrantenorganisaties in Utrecht van het midden van de negentiende eeuw tot de eerste decennia van de twintigste eeuw. Thijl Sunier onderzoekt de problematische relatie tussen godsdienst en natiestaat in het integratietraject van islamitische nieuwkomers in verschillende Europese landen, terwijl Dorothee Schneider het hoe en waarom van Amerikanisatiebewegingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw tegen het licht houdt.

De redacteuren hebben getracht de uiteenlopendheid in onderwerpen op te vangen door de bundel te laten voorafgaan door een inzichtelijke en kritische inleiding. Desalniettemin passen niet alle bijdragen even vlot in de opzet die in de inleiding naar voren wordt geschoven. Zo had een duidelijke afbakening van het concept integratie en een eenduidige uiteenzetting van de onderzoekslijnen bij aanvang mogelijk voor iets meer afstemming tussen de verschillende bijdragen kunnen zorgen.

De eindconclusies richten zich voornamelijk op relatief brede verschillen, zoals die tussen Europa en de Verenigde Staten, of tussen verschillende grote tijdsgewrichten, maar laten het causale gewicht van verschillende integratiebevorderende of -remmende factoren enigszins in het midden. Niettemin vormen zij een belangrijke aanzet tot verder onderzoek. Zo geven verschillende bijdragen aan dat de postindustriële formatie van arbeidsrelaties sinds de jaren 1970 de integratieperspectieven van nieuwe migranten negatief beïnvloed heeft, enerzijds omwille van de opkomst van massale werkloosheid, anderzijds omwille van het wegvallen van de werkvloer als socialiseringsplek bij uitstek (Lucassen, Blanc-Chaléard, en – in een rurale context – Teulière). De flexibilisering en toenemende differentiatie van de post-Fordistische arbeidsmarkt vermindert met andere woorden de kansen van nieuwkomers om door middel van hun *job* (en via de vakbonden – Schmitter-Heissler) als *één van ons* beschouwd te worden. Ten tweede bevestigen verschillende bijdragen het grote belang van de staat in het reguleren van migratie en integratie (Schönwalder, Oltmer, Dietz, Brown, Sunier), wat van de Europese politieke verscheidenheid meteen een belangrijk verschilpunt maakt in vergelijking met de mono-gouvernementele Verenigde Staten. Bovendien betogen de redacteuren dat de specificiteit van de Europese verzorgingsstaat minder selectieve patronen van immigratie in de hand werkt dan in de vs het geval is. Hoewel economische en politieke determinanten de bakens van integratieperspectieven lijken uit te zetten, belichten verschillende bijdragen toch ook het belang van strategieën en *agency* van migrantengroepen zelf (Praszałowicz, Falzon, Schrover, Sunier, Schneider). Sommige migranten blijken hierbij beter uitgerust of gemotiveerd dan anderen om op te gaan in de ontvangende samenleving en/of om aanwezige kansen voor sociale stijging te benutten, wat op zijn beurt dikwijls kan gerelateerd worden aan het sociale en financiële kapitaal bij aankomst.

Hoewel de reis soms ver leidt en de bestemming soms uit het zicht verdwijnt, biedt deze uitgave een mooie bloemlezing van comparatiefhistorisch migratieonderzoek in Europa. Zoals de auteurs zelf aangeven, is dergelijk onderzoek een even moeilijke als nodige oefening in het licht van de groeiende publieke bekommernis om de toekomst van nieuwe migranten. Vergelijken is het enige instrument van de historicus om de beperkingen van tijd en ruimte te overstijgen. Dankzij het synthetiserend redactie-

werk in inleiding en conclusie levert deze bundel ook een belangrijke bijdrage tot de uitbouw van een veralgemenend perspectief op de mogelijkheden en beperkingen van integratieprocessen in het verleden en de toekomst, dat een belangrijke correctie biedt op inzichten die louter op de Amerikaanse ervaring gebaseerd zijn.

Anne Winter
Vrije Universiteit Brussel

Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2007) 477 p.
ISBN 9789023419747

Zeven jaar na zijn geruchtmakende *NRC*-essay 'Het multiculturele drama' verscheen in 2007 Paul Scheffers vuistdikke boek *Het land van aankomst*. Hierin geeft de auteur antwoord op de uiteenlopende kritiek die zijn alarmerende boodschap over de falende integratie van met name de tweede generatie Turken en Marokkanen heeft losgemaakt. Daarbij trekt hij uitvoerige parallellen met soortgelijke migraties in het verleden van West-Europa en de Verenigde Staten. Het boek is om twee redenen relevant voor historici. Ten eerste is het een document waarin de Nederlandse worsteling met het migratievraagstuk aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt geboekstaafd, met de auteur als aanjager. Zeer interessant dus voor toekomstige historici die dit breed uitwaaierende debat later willen reconstrueren. Daarnaast gaat de auteur te rade bij historici om hedendaagse ontwikkelingen te duiden. Over de gevolgde methode is hij tamelijk vaag en de lezer zoekt vergeefs naar een duidelijke leidraad in het woud van literatuur en informanten, terwijl het ontbreken van voetnoten de tekst niet altijd even controleerbaar maakt.

Het betoeg van Scheffer wijkt niet wezenlijk af van zijn *j'accuse* uit 2000. Volgens hem hebben vooral politici, beleidsmakers en wetenschappers de ogen te lang gesloten voor de schaduwzijden van de grootschalige immigratie die in de jaren zeventig op gang kwam, waarbij opvalt dat het boek zich grotendeels beperkt tot migranten en hun nakomelingen uit Marokko en Turkije. De dreigende onderklassenvorming van de tweede generatie zou lang zijn genegeerd, terwijl daarnaast de gebrekkige identificatie met Nederland en de omarming van de orthodoxe islam hem grote zorgen baren. In zijn perspectief ligt de schuld hiervoor voor een belangrijk deel bij de cultuurrelativistische, conflictvermijdende en kosmopolitische elite, die pas door de revolve van Fortuyn werd gedwongen om de werkelijkheid van het multiculturele drama onder ogen te zien.

Scheffer is vaak opvallend genuanceerd en laat ruimte voor twijfel en tegenstemmen. Bovendien merkt hij terecht op dat de conflictueuze worsteling met het vraagstuk van de integratie en de reacties die deze bij migranten oproepen, op zich een teken van integratie zijn. Uiteindelijk betoont hij zich gematigd optimistisch over de langere termijn, maar ècht gerust op een goede afloop lijkt hij niet. Zijn boek dient dan ook vooral te worden gelezen als een verzameling recepten om het tij te keren. Nu snijdt zijn kritiek op een aantal punten zeker hout. De integratie van een deel van de tweede generatie is inderdaad zorgwekkend, de identificatie met Nederland van veel jonge Turken en Marokkanen (en Antillianen) laat te wensen over en het leren van Nederlands en het disciplineren van criminele jongeren dient hoog op de beleidsagenda te staan. Hij levert echter nergens het bewijs dat dit alles het gevolg is van decennialang naïef multiculturalisme. Zo wijkt de zorgwekkende situatie van soort-